

پدافند غیرعامل در تدابیر نظامی امام علی علیه السلام با تأکید بر نهج البلاغه

مهدی جعفرزاده^۱ و علی جعفرزاده^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۶/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۷/۰۵

چکیده

دفاع غیر عامل، به مجموعه اقداماتی اطلاق می‌گردد که مستلزم بکارگیری جنگ‌افزار و تسلیحات نیست و با اجرای آن می‌توان از وارد شدن خسارات مالی به تجهیزات و تأسیسات حیاتی، حساس و مهم نظامی و غیر نظامی و هم‌چنین تلفات انسانی، جلوگیری کرد و یا میزان خسارات و تلفات ناشی از حملات و بمباران‌های دشمن را به حداقل ممکن کاهش داد. سابقه‌ی بکارگیری اصول پدافند غیرعامل، به انسان‌های ابتدایی برمی‌گردد. در این تحقیق به دست آمد که اصول پدافند غیرعامل که امام علی علیه السلام در جنگ‌های خویش از آن بهره برده است عبارت از تبیین هدف جهاد، تقویت روحیه شهادت طلبی، تضعیف روانی نیروی دشمن، انتخاب موضع جنگی مناسب، رصد کردن فعالیت دشمن و اعلام خطر، تعیین نیروهای ذخیره و احتیاط، حفظ اسرار نظامی، اطاعت‌پذیری نسبت به فرمانده، آموزش و تمرین، محافظت و دفاع از نیروهای ضعیف‌تر و زخمی‌ها و عقب‌نشینی تاکتیکی می‌باشد.

کلید واژه‌ها: پدافند غیرعامل، دفاع غیر عامل، تدابیر نظامی امام علی علیه السلام، موضع جنگی، اصول پدافند غیر عامل، نهج البلاغه.

استناد فارسی (شیوه‌ی APA، ویرایش ششم، ۲۰۱۰؛ شیوه‌ی APSA)

جعفرزاده، مهدی؛ جعفرزاده، علی (۱۴۰۰). «پدافند غیرعامل در تدابیر نظامی امام علی علیه السلام با تأکید بر نهج البلاغه». پژوهشنامه تاریخ، سیاست و رسانه، سال چهارم، شماره چهارم، پیاپی ۱۶، صص ۵۶-۳۷.

^۱ نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری کلام امامیه، گروه کلام و عقاید، دانشکده علوم و معارف اسلامی، دانشگاه قرآن و حدیث،

قم، ایران. ایمیل: Jafarzadeh2160@gmail.com

^۲ استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران.

ایمیل: alii_jafarzadeh1380@gmail.com

کپی‌رایت © ۲۰۱۰، ایسک (اندیشکده مطالعات راهبردی کریمه شیراز). این متن، مقاله‌ای برای دسترسی آزاد است که با توجه به استاندارد بین‌المللی CCA (Creative Commons Attribution) نسخه 4.0 توزیع شده است و به دیگران اجازه می‌دهد این اثر را با رعایت شرایط، آن را با دیگران به اشتراک بگذارند و مطالب را اقتباس کنند.

۱. مقدمه

جنگ و مناقشه در جوامع بشری به‌عنوان یک واقعیت و پدیده پایدار تاریخی مطرح است. در طول ۵ هزار سال تمدن بشری، ۱۴ هزار جنگ واقع شده و قریب به چهار میلیارد انسان در این جنگ‌ها جان باخته‌اند. به مرور زمان با پیشرفت‌های صنعتی و فناوری، ماهیت جنگ‌ها نیز تغییر کرده و اثرات تخریبی جنگ‌افزارها افزایش یافته است. امروزه جنگ‌ها تنها در بعد نظامی خلاصه نمی‌شود؛ بلکه ابعاد و حوزه‌های مختلفی را دربرگرفته و شامل جنگ‌های اقتصادی، سایبری، فرهنگی و سیاسی نیز می‌گردد.

اسلام نیز واقعیت «جنگ» را مورد توجه خویش قرار داده و جهاد دفاعی را در دفاع از عقیده، وطن، ناموس و حمایت از مستضعفین، مورد ستایش قرار می‌دهد و حتی در برخی از موارد، جهاد ابتدایی را به‌عنوان تکلیف، معرفی می‌نماید: «کتب‌علیکم القتال»؛ (بقره/۲۱۶) زیرا، در برخی از موارد، تنها با جنگ است که می‌توان جامعه را از تباهی و فساد بازداشت و آثار دینی، مساجد، عبادتگاه‌ها و پرستش‌گاه‌ها را حفظ نمود (حج/۴۰).

با پذیرش این واقعیت، لازم است جهت حفظ سرمایه‌های ملی و منابع حیاتی کشور در مقابل حملات سیاسی، نظامی، اقتصادی، فرهنگی و سایبری، تدابیری اتخاذ گردد که به آن «توانایی‌های دفاعی» گفته می‌شود. توانایی‌های دفاعی به دو دسته‌ی عامل و غیر عامل تقسیم می‌شود؛ دفاع عامل، دفاعی است که با استفاده از ادوات جنگی، حمله‌ی دشمن را دفع می‌نماید. اما دفاع غیر عامل، به مجموعه اقداماتی اطلاق می‌گردد که مستلزم بکارگیری جنگ‌افزار و تسلیحات نیست و با اجرای آن می‌توان از وارد شدن خسارات مالی به تجهیزات و تأسیسات حیاتی، حساس و مهم نظامی و غیر نظامی و همچنین تلفات انسانی، جلوگیری کرد و یا میزان خسارات و تلفات ناشی از حملات و بمباران‌های دشمن را به حداقل ممکن کاهش داد (موحدی‌نیا، ۱۳۸۵: ۳۱).

۲. تاریخچه دفاع غیر عامل

حیوانات با استفاده از پنهان‌سازی و استتار، حیل و فریب، پوشش حفاظتی، و تحرک و فرار، از خود در برابر دشمن دفاع و محافظت می‌نمایند؛ به‌عنوان مثال، آفتاب‌پرست، حیوانی است که با تغییر رنگ بدن خود و هم‌رنگ کردن آن با محیط اطراف، خود را استتار می‌کند. نوعی از پروانه نیز در هنگام خطر، رنگ خود را به رنگ پروانه‌ای سمی و بدمزه تغییر می‌دهد و با این حیل و فریب، از خطر دشمن محفوظ می‌ماند. همچنین حیواناتی مانند لاک‌پشت و حلزون نیز با استفاده از پوشش سخت بیرونی خود، از خود در مقابل دشمنان محافظت می‌نمایند. برخی از حیوانات نیز مکان زندگی خود را به‌گونه‌ای انتخاب می‌کنند که از دسترس دشمنان دور باشد تا نفوذ به آن مشکل‌تر شود.

انسان‌ها نیز با الهام از طبیعت و دیگر مخلوقات جهان هستی، به ساختن ابزار دفاعی از قبیل زره، سپر، پناه بردن به غارها و ساختن دژها و استحکامات سنگری، استتار و اختفاء می‌پرداختند. سابقه‌ی بکارگیری اصول پدافند غیرعامل، به انسان‌های ابتدایی برمی‌گردد. از جمله اقدامات دفاع غیرعامل می‌توان به سدّ دفاعی ذوالقرنین، دیوار چین، سدّ دفاعی خوارزمشاهیان، اسب تروا و ساخت انواع قلعه یا دژ اشاره نمود.

در جنگ‌های صدر اسلام نیز به اقداماتی ماند حفر خندق در جنگ احزاب (جعفرزاده، ۱۳۸۱: ۱۳۳)، روشن کردن مشعل آتش توسط سپاه اسلام در فتح مکه، باز کردن زنگوله شترها و مخفیانه حرکت کردن در غزوات موته و فتح مکه، واقع شدن خورشید در پشت سر نیروهای خودی در جنگ بدر، قرار گرفتن کوه، استحکامات و عوارض طبیعی پشت سر نیروهای خودی در جنگ احد، ایجاد موانع در مسیر راه دشمن به‌هنگام محاصره طائف می‌توان اشاره نمود (موحدی‌نیا، ۱۳۸۵: ۱۲۰-۸۱).

۳. اصول و روش‌های دفاع غیر عامل از نگاه امام علی علیه السلام

اصول دفاع غیر عامل، مجموعه اقداماتی است که با هدف ایجاد اختلال در شناسایی و هدفگیری دشمن، کاهش آسیب‌پذیری نقاط هدف و تأثیر سلاح دشمن، کاهش اهمیت و حساسیت نقاط هدف و هم‌چنین کنترل و کاهش خسارات وارده از سوی دشمن، صورت می‌پذیرد. این اصول، عبارت از اختفاء، استتار، پوشش، فریب، جابجایی و تغییر مکان، مکان‌یابی صحیح، ایجاد موانع و استحکامات، مقاوم‌سازی ساختمان‌ها و تأسیسات، استفاده از موانع طبیعی زمین، پیش‌بینی امکانات و نیروهای جایگزین و احتیاط، اعلام خطر، ساماندهی امکانات امداد و نجات، آموزش و تمرین و در نهایت تعیین وظایف بخش‌ها و افراد می‌باشد (همان: ۲۴۳ و ۷۳). با این مقدمه و تبیین علمی موضوع، و با مطالعه در منابع موجود، اصول و روش‌های دفاع غیر عامل از نگاه امام علی علیه السلام را می‌توان این‌گونه دسته‌بندی و بیان نمود:

۳-۱. اصول پدافند غیر عامل در کاهش اثرگذاری عملیات روانی و تبلیغاتی

عملیات روانی و تبلیغات منفی در جنگ‌ها یکی از اقداماتی است که معمولاً از سوی دشمن مورد استفاده قرار می‌گیرد. حفظ روحیه و اعتقاد نیروهای نظامی، بسیار مهم است و شاید اهمیت آن از جان و جسم سرباز نیز بیش‌تر باشد؛ زیرا همان‌طور که یک سرباز زخمی در جنگ مفید نیست، سربازی که روحیه‌اش را از دست داده نیز نمی‌تواند برای دفاع، مفید باشد؛ و حتی ممکن است در روحیه سایر افراد نیز اثر منفی بگذارد؛ در نتیجه، توان دفاعی سایر افراد را کاهش می‌دهد. از این رو،

تقویت روحیه و روان نیروها نیز می‌تواند به‌عنوان یکی از اصول و روش‌های پدافند غیر عامل، به حساب آید. امام علی علیه السلام در این زمینه، اقداماتی را انجام می‌دادند که عبارتند از:

۳-۱-۱. تبیین اهمیت جهاد و دفاع در راه خدا

حضرت علی علیه السلام در بیانات متفاوتی، اهمیت جهاد در راه خدا را تبیین می‌فرمودند و از این طریق، سعی می‌نمودند تا سربازان سپاه اسلام با اعتقاد و عزم محکم‌تری در این راه قدم بردارند. ایشان می‌فرمودند:

«أَمَّا بَعْدُ فَإِنَّ الْجِهَادَ بَابٌ مِنْ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ فَتَحَهُ اللَّهُ لِيَخَاصَهُ أَوْلِيَائِهِ وَهُوَ لِبَاسُ التَّقْوَى وَدِرْعُ اللَّهِ الْحَصِينَةُ وَجَنَّتُهُ الْوَثِيقَةُ» «و اما بعد، جهاد دری است از درهای بهشت، خداوند آن را به روی دوستان مخصوص خود گشوده است، جهاد لباس تقوا، زره محکم و سپر مطمئن خداوند است» (امام علی علیه السلام، خطبه ۲۷، ص ۶۹).

امام علی علیه السلام، عزت اسلام را در جهاد دانسته (همان، حکمت ۲۵۲، ص ۵۱۲) و از آن به‌عنوان قله مرتفع اسلام یاد می‌کنند (همان، خطبه ۱۱۰، ص ۱۶۳). اهمیت جهاد به اندازه‌ای است که ترک اختیاری آن، موجب ذلت و خواری می‌گردد. همان طور که حضرت علی علیه السلام می‌فرماید:

«فَمَنْ تَرَكَهُ رَغْبَةً عَنْهُ الْبَسَهُ اللَّهُ ثُوبَ الذُّلِّ وَ شِمْلَةَ الْبِلَاءِ وَ دَيْثَ الْبَلْغَارِ وَ الْقَمَاءَ وَ ضَرْبَ عَلِيٍّ قَلْبِهِ بِالْإِسْهَابِ وَ أُدِيلَ الْحَقِّ مِنْهُ بِتَضْيِيعِ الْجِهَادِ وَ سِيمَ الْخَسْفِ وَ مَنَعَ النَّصْفِ». «مردمی که از جهاد روی برگردانند خداوند لباس بر تن آن‌ها می‌پوشاند و بلا به آنان هجوم می‌آورد، حقیر و ذلیل می‌شوند، عقل و فهم شان تباه می‌گردد، و به خاطر تضييع جهاد، حق آن‌ها پایمال می‌شود و نشانه‌های ذلت در آن‌ها آشکار می‌گردد، و از عدالت محروم می‌شوند» (نهج البلاغه، خطبه ۲۷، ص ۶۹).

حضرت علی علیه السلام در جایی دیگر نیز، کسانی را که ترسو و زبون بودند و از رفتن به میدان رزم و جهاد هراس داشتند، مورد سرزنش قرار داده و به آنان هشدار می‌دهد که با ترک و فرار از جهاد، به ذلت و خواری دچار خواهند شد و عزت و سربلندی خویش را از دست خواهند داد (همان، خطبه ۳۴، ص ۷۸).

۳-۱-۲. هدف جهاد، احیای دین

هدف داشتن در انجام دادن هر کاری و توجه همیشگی به آن، نقش بسیار مهمی در پیشبرد آن کار خواهد داشت. هرچه هدف، بالا و والاتر باشد، انگیزه‌ی انسان نیز برای رسیدن به آن هدف و

حصول نتیجه، بالاتر خواهد بود؛ بنابراین، استقامت و تلاش بیش‌تری را در این مسیر، بذل خواهد نمود. امام علی علیه السلام هدف از جهاد و مبارزه را «احیای دین» و نه رسیدن به ملک و سلطنت بیان می‌نماید:

«اللَّهُمَّ إِنَّكَ تَعْلَمُ أَنَّهُ لَمْ يَكُنْ الَّذِي كَانَ مِنَّا مُنَافَسَةً فِي سُلْطَانٍ وَلَا ائْتِمَاسَ شَيْءٍ مِنْ فُضُولِ الْخُطَامِ وَ لَكِنْ لِنَرْدِ الْمَعَالِمِ مِنْ دِينِكَ وَ نَظْهِرِ الْإِصْلَاحَ فِي بِلَادِكَ فَيَأْمَنَ الْمَظْلُومُونَ مِنْ عِبَادِكَ وَ تَقَامَ الْمُعْطَلَّةُ مِنْ حُدُودِكَ». «پروردگارا! تو می‌دانی آن‌چه ما انجام دادیم نه برای این بود که ملک و سلطنتی به دست آوریم، و نه برای این که از متاع پست دنیا چیزی تهیه کنیم، بلکه به‌خاطر این بود که نشانه‌های از بین رفته دینت را بازگردانیم، و صلح و مسالمت را در شهرهایت آشکار سازیم، تا بندگان ستم‌دیده‌ات در ایمنی قرار گیرند، و قوانین و مقرراتی که به دست فراموشی سپرده شده بار دیگر عملی گردد» (همان، خطبه ۱۳۱، ص ۱۸۹).

به‌طور قطع، توجّه نمودن به این هدف در طول جهاد و مبارزه، روحیه‌ی سربازان الهی را برای استقامت و دفاع، حفظ و تقویت نموده و جنگ روانی و تبلیغات منفی دشمن را بی‌اثر خواهد کرد. هنگامی که یک مجاهد در راه خدا با این هدف مقدس به جهاد با دشمن اقدام نماید در پیشگاه خداوند دارای مقام و منزلت عالی و ارجمند خواهد بود، همان‌طور که خداوند می‌فرماید:

«لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةً وَ كَلَّا وَعَدَّ اللَّهُ الْحَسَنِي وَ فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا»؛ «مؤمنانی که بی‌هیچ رنج و آسیبی از جنگ سر می‌تابند با کسانی که به مال و جان خویش در راه خدا جهاد می‌کنند برابر نیستند. خدا کسانی را که به مال و جان خویش جهاد می‌کنند بر آنان که از جنگ سر می‌تابند به درجتی برتری داده است. و خدا همه را وعده‌های نیکو داده است. و جهادکنندگان را بر آنها که از جهاد سر می‌تابند به مزدی بزرگ برتری نهاده است» (نساء/۹۵).

سرنوشت مجاهدانی که عاشقانه و آگاهانه به میدان رزم شتافته‌اند، و در راه خدا مبارزه می‌نمایند از دو حال خارج نیست، یا شهید می‌شوند و یا با در هم کوبیدن دشمن، بر او پیروز می‌گردند، در هر صورت از پاداش بزرگ الهی به‌رمند می‌شوند:

«وَمَنْ يُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلْ أَوْ يَغْلِبْ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا»؛ «و هر که در راه خدا بجنگد، چه کشته شود چه پیروز گردد، مزدی بزرگ به او خواهیم داد» (نساء/۷۴).

۳-۱-۳. صبر و استقامت، عامل پیروزی

مواجه شدن با سختی‌ها و مشکلات در جنگ، طبیعی است. برای پیروزی در جنگ، لازم است از نظر روحی، خود را برای مقابله با آنان آماده نمود. امام علی علیه السلام در این باره به یاران خود می‌فرمودند:

«فَخَذُوا لِلْحَرْبِ أَهْبَتَهَا وَأَعْدُوا لَهَا عُدَّتَهَا فَتَدَّ شَبَّ لُظَاهَا وَعَلَا سَنَاهَا وَاسْتَشْعِرُوا الصَّبْرَ فَإِنَّهُ أَدْعَى إِلَى النَّصْرِ»؛ «ای یاران من! وسایل و ساز و برگ جنگ را آماده بسازید و هر گونه نیازمندی‌های پیکار با دشمن را تهیه نمایید؛ زیرا شعله‌های جنگ سر بر کشیده، صبر و بردباری برای استقبال رویدادهای کارزار را دریابید و صدمات آن را متحمل شوید؛ زیرا صبر، شکیبایی و تحمل، بهترین انگیزه و عامل برای پیروزی است» (نهج البلاغه، خطبه ۲۶، ص ۶۸).

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز در جنگ احزاب (خندق) سربازانش را سفارش به «استقامت» می‌نماید و خطاب به آن‌ها می‌فرماید:

«ایها الناس اذا لقيتم العدو فاصبروا و اعملوا ان الجنه تحت ظلال السيوف»؛ «هان ای سربازان اسلام، در برابر دشمن استقامت ورزید و بدانید که بهشت زیر سایه‌های شمشیرهایی است که در راه حق، عدالت و آزادی کشیده شود» (به نقل از سبحانی، ۱۳۸۵: ۶۲۳).

۳-۱-۴. تقویت روحیه شهادت طلبی

یکی دیگر از مواردی که می‌تواند تأثیر بسیار زیادی در حفظ و تقویت روحیه مجاهدان راه خدا داشته باشد و استواری و ثبات قدم آن‌ها را در میدان مبارزه افزایش دهد «تقویت روحیه شهادت طلبی» است. مهم‌ترین عاملی که در جنگ، موجب ترس و اضطراب می‌گردد مرگ است و وقتی که مسأله‌ی مرگ برای یک رزمنده‌ی میدان جنگ، حل شود او هم‌چون کوه، استوار و ثابت قدم خواهد ماند و ترس از مرگ، او را از میدان مبارزه خارج نخواهد ساخت؛ زیرا او معتقد است که اگر در جنگ کشته شود، به مقام شهادت نائل خواهد شد و این، بالاترین مقامی است که یک مجاهد در راه خدا بدان دست می‌یابد. امام علی علیه السلام در این باره چنین می‌فرماید:

«اللَّهُمَّ رَبِّ... إِنْ أَظْهَرْتَنَا عَلَى عَدُوِّنَا فَجَنَّبْنَا الْبُغْيَ وَ سَدَّدْنَا لِلْحَقِّ وَإِنْ أَظْهَرْتَهُمْ عَلَيْنَا فَارْزُقْنَا الشَّهَادَةَ وَ اعْصِمْنَا مِنَ الْفِتْنَةِ»؛ «ای پروردگار... اگر ما را بر دشمنان غلبه دادی و پیروز نمودی ستمگری و ظلم را از ما دور گردان، و به راه حق و درستکاری استوارمان فرما، و اگر دشمنان را بر ما مسلط کردی شهادت را روزی و نصیب ما گردان و از تباہکاری و فساد حفظ و نگاهمان دار» (امام علی علیه السلام، خطبه ۱۷۱، ص ۲۴۵).

۳-۱-۵. تضعیف روانی نیروی دشمن

یکی دیگر از اقداماتی که می‌تواند به‌عنوان یکی از شیوه‌های پدافند غیر عامل، مورد توجه قرار گیرد، تضعیف روانی نیروی دشمن است؛ زیرا با این کار، دشمن، روحیه‌ی خود را می‌بازد و قدرت مقاومت و جنگ را از دست می‌دهد و دچار سردرگمی و تردید خواهد شد، و در مقابل، روحیه‌ی نیروهای خودی نیز تقویت می‌گردد. لذا مشاهده می‌شود که امیرالمؤمنین علیه السلام این برنامه را انجام می‌داده‌اند، چنان‌چه در جنگ با معاویه عمل کرد، زمانی که معاویه، حضرت را به جنگ فراخواند، امام علیه السلام نامه‌ای به وی نوشت که در قسمتی از آن چنین آمده:

«وَقَدْ دَعَوْتُ إِلَى الْحَرْبِ فَذَخَ النَّاسَ جَانِبًا وَ أَخْرَجَ إِلَيَّ وَ أَعْفَى الْفَرِيقَيْنِ مِنَ الْقِتَالِ لِيَتَلَمَّ أَيْنَا الْمُرِينُ عَلَى قَلْبِهِ وَ الْمُغْطَى عَلَى بَصَرِهِ فَإِنَّا أَبُو حَسَنٍ قَاتِلُ جَدِّكَ وَ أَخِيكَ وَ حَائِلُكَ شَدْحًا يَوْمَ بَدْرٍ وَ ذَلِكَ السَّيْفُ مَعِيَ وَ بِذَلِكَ الْقَلْبِ أَتَى عَدُوِّي ... فَكَأَنِّي قَدْ رَأَيْتَكَ تَضِجُ مِنَ الْحَرْبِ إِذَا عَضَّتْكَ ضَبْحِيحُ الْجِمَالِ بِالْإِتْقَالِ وَ كَأَنِّي بِجَمَاعَتِكَ تَدْعُونِي جَرَعًا مِنَ الضَّرْبِ الْمُتَتَابِعِ وَ الْقَضَاءِ الْوَاقِعِ وَ مَصَارِعَ بَعْدَ مَصَارِعِ إِلَيَّ كِتَابِ اللَّهِ وَ هِيَ كَافِرَةٌ جَاهِدَةٌ أَوْ مُبَايَعَةٌ حَائِدَةٌ»؛ (همان، نامه ۱۰، ص ۳۷۰) «مرا به جنگ دعوت کرده‌ای؟ اگر راست می‌گوئی مردم را کنار بگذار و یک تنه به مبارزه من بیا! کار به دو لشکر نداشته باش و آن‌ها را از جنگ معاف دار تا معلوم شود گناه بر قلب چه کسی چیره شده و پرده بر چشم چه کسی افتاده است؟! من، ابوالحسن، درهم کوبنده جد و برادر و دائی تو در روز بدرم! همان شمشیر با من است، و با همان قلب پرتوان با دشمن روبرو می‌شوم ... گویا تو را می‌بینم که آن‌چنان از رویارویی در جنگ ضجه و ناله می‌کنی که شتران زیر بارهای سنگین، و تو را مشاهده می‌کنم که با جمعیت خود از ضربات پی در پی و فرمان حتمی شکست، و کشتگانی که پشت سر هم بر روی زمین می‌افتد ناله و فریاد برآورده‌ای؛ و مرا به کتاب خدا دعوت می‌کنی در حالی که جمعیت تو کافرند و منکر، یا از جاده حق بر کنارند» (همان، نامه ۱۰، ص ۳۷۰).

امام علیه السلام در نامه‌ای که به اهل بصره می‌فرستد، پس از آن‌که به آن‌ها ابلاغ می‌کند که از اعمال گذشته‌ی شما می‌گذرم و گوشزد می‌کند که متوجه حرکات آینده‌تان باشید که دیگر بار نخواهم بخشید، و در ادامه چنین می‌نویسد:

«وَ لَئِنِ الْجَاهِلِيُّونِي إِلَى الْمَسِيرِ إِلَيْكُمْ لَأُوقِعَنَّ بِكُمْ وَقْعَةً لَا يَكُونُ يَوْمَ الْجَمَلِ إِلَيْهَا إِلَّا كَلْعَفَةٍ لَاعِقٍ»؛ «اگر مرا مجبور به حرکت سازید، حمله‌ای به شما بیاورم که جنگ جمل در برابر آن بسیار کوچک باشد» (همان، نامه ۲۹، ص ۳۸۹).

۳-۲. کاهش اثرگذاری دشمن در عملیات نظامی

۳-۲-۱. انتخاب موضع جنگی مناسب

انتخاب مواضع و موقعیت‌های قرار گرفتن نیروها و ادوات نظامی، مهم‌ترین عامل پیروزی بر دشمن و یا کاهش صدمات و تلفات ناشی از حملات دشمن می‌باشد. قرار گرفتن در موضع مناسب، موجب می‌شود که هماهنگی و عکس‌العمل نیروها در زمان حمله یا دفاع، افزایش یابد و امکان غافلگیری از سوی دشمن به حداقل ممکن کاهش یابد. بهترین مکان برای قرار گرفتن نیروها، مکانی است که اولاً، از موانع و استحکامات طبیعی مانند کوه، دره، رودخانه و ... جهت استتار و محافظت از نیرو و ابزارآلات جنگی، برخوردار باشد. ثانیاً، به گونه‌ای باشد که مانع از پراکندگی و تفرقه میان آن‌ها گردد؛ بلکه باید همه‌ی آن‌ها را یک‌جا گرد آورد. ثالثاً، با استفاده از قرار دادن ابزارآلات جنگی، بتوان امنیت مکان و موضع قرار گرفتن نیروها را افزایش داد. امام علی علیه السلام درباره‌ی مکان‌یابی صحیح به یاران خویش می‌فرماید:

«فَإِذَا نَزَلْتُمْ بَعْدَهُ أَوْ نَزَلَ بِكُمْ فَلْيَكُنْ مَعَكُمْ فِي قَبْلِ الْأَشْرَافِ أَوْ سِفَاحِ الْجِبَالِ أَوْ أَتْنَاءِ الْأَنْهَارِ كَيْمَا يَكُونُ لَكُمْ رِذَاءٌ وَ دُونَكُمْ مَرَدًّا ... وَإِيَّاكُمْ وَالتَّفَرُّقُ فَإِذَا نَزَلْتُمْ فَانزِلُوا جَمِيعًا وَإِذَا ارْتَحَلْتُمْ فَارْتَحِلُوا جَمِيعًا وَإِذَا غَشِيَكُمْ اللَّيْلُ فَاجْعَلُوا الرِّمَاحَ كِفَّةً وَ لَا تَذُوقُوا النَّوْمَ إِلَّا غِرَارًا أَوْ مَضْمُضَةً؛ «هرگاه به دشمن رسیدید و یا او به سراغ شما آمد، لشکرگاه خویش را در پیش تپه‌ها و خاکریزها، و یا دامنه کوه‌ها، و یا در کنار نهرها و رودخانه‌ها قرار دهید که این وسیله حفاظت و ایمنی شما است، و از پیش رو بهتر می‌توانید به دفاع پردازید ... از تفرقه و پراکندگی سخت بر حذر باشید، هرکجا فرود آمدید همه با هم فرود آئید، و هرگاه کوچ کردید همه کوچ کنید؛ آن‌گاه که شب پرده سیاهش را بر شما افکند نیزه داران با نیزه‌ها دایره‌ای اطراف لشکر به وجود آورند و خود در میان آن‌ها استراحت کنید، اما خوابتان باید بسیار سبک و کوتاه باشد هم‌چون شخصی که آب را جرعه جرعه می‌نوشد و یا مضمضه می‌کند» (همان، نامه ۱۱، ص ۳۷۱).

لذا در تمام جنگ‌ها مشاهده گردید که دو طرف درگیر همیشه در تلاش و کوشش بوده‌اند تا از نظر موضع جنگ و به اصطلاح استراتژیک، جای بهتر و مناسب‌تر را به دست آورند تا برای رسیدن به اهداف‌شان کمک و مؤثر باشد که بتوانند با تلفات و خسارات اندک بر دشمن غالب گردند یا سریع‌تر دشمن را از پا درآورند، زیرا این مسأله ثابت است که چنانچه دو طرف جنگ از تمام جهات مساوی باشند و تنها یکی، از نظر سوق الجیشی در موقعیت بهتر قرار داشته باشد حتماً پیروزی با آن است که موضع خوب‌تر را در اختیار دارد.

۳-۲-۲. رصد کردن فعالیت دشمن و اعلام خطر

لازم است جهت جلوگیری از غافلگیر شدن توسط دشمن، افرادی را به عنوان نگهبان و دیده بان بر روی تپه‌ها و یا دکل‌های دیدبانی قرار داد تا با رصد کردن دشمن، و به محض احساس خطر، نیروها را باخبر ساخته و حمله دشمن را با کم‌ترین تلفات دفع نمایند. امام علیه السلام هنگامی که دوازده هزار نفر را به فرماندهی «زیاد ابن نصر» و «شریح ابن هانی» به سوی شام فرستاد، در میان راه این دو فرمانده روی کیفیت و شیوه جنگ با هم اختلاف نظر پیدا کردند، که هر کدام نظر خویش را برای آن حضرت به کوفه نوشتند. حضرت نیز در بخشی از پاسخ خویش به آنان چنین مرقوم فرمودند:

« وَ لَتَكُنَّ مَفَاتِنَكُمْ مِنْ وَجْهِ وَاحِدٍ أَوْ اثْنَيْنِ وَ اجْعَلُوا لَكُمْ رُقَبَاءَ فِي صَيَاصِي الْجِبَالِ وَ مَنَاقِبِ الْهَضَابِ لِيُنَّا يَأْتِيَكُمُ الْعَدُوُّ مِنْ مَكَانٍ مَخَافَةٍ أَوْ أَمْنٍ وَ اعْلَمُوا أَنَّ مَقْدَمَةَ الْقَوْمِ عِيُونُهُمْ وَ عِيُونَ الْمَقْدَمَةِ طَلَأُهُمْ »؛ «همیشه با دشمن از یک سو و یا دو [نه بیش‌تر] بجنگید، مراقبانی در قله کوه‌ها و روی تپه‌ها و بلندی‌ها قرار دهید! مبدا دشمن از جایی که محل خطر و یا مورد اطمینان است ناگهان به شما حمله کند. آگاه باشید! مقدمه لشکر چشم‌های لشکرند، و دیده بانان، طلوعه و پیشاهنگ لشکر هستند» (همان).

۳-۲-۳. تعیین نیروهای ذخیره و احتیاط

پیش‌بینی نیروهای ذخیره و احتیاط، موجب دلگرمی و افزایش روحیه‌ی نیروهای رزمنده در میدان جنگ می‌باشد و در زمان دفاع نیز می‌تواند به کمک نیروهای خودی شتافته، مقاومت را افزایش داده و تلفات را به حداقل برساند. و لذا مشاهده می‌نمائیم که امام علیه السلام برای رفتن به جنگ صفین با این که دوازده هزار نیروی مجهز فرستاده، تصمیم می‌گیرد که نیروی ذخیره و پشتیبان تهیه نماید و به فرماندهان دستور می‌دهد که تا نیروی ذخیره را آماده و بسیج نکرده‌ام و به شما فرمان حرکت و پیشروی صادر نموده‌ام، از موضع خود کوچ نکنید، که این خود بیانگر اهمیت موضوع است:

«أَمَّا بَعْدَ فَقَدْ بَعَثْتُ مُقَدِّمَتِي وَ أَمَرْتُهُمْ بِلُزُومِ هَذَا الْمِلْطَاطِ حَتَّى يَأْتِيَهُمْ أَمْرِي وَ قَدْ رَأَيْتُ أَنْ أَقْطَعَ هَذِهِ النُّطْفَةَ إِلَى شِرْذِمَةٍ مِنْكُمْ مُوَطَّنِينَ أَكْنَافَ دِجْلَةَ فَأَنْهَيْتُهُمْ مَعَكُمْ إِلَى عَدُوِّكُمْ وَ اجْعَلْتُمْ مِنْ أَمْدَادِ الْقُوَّةِ لَكُمْ »؛ «و اما بعد، پیش‌تازان لشکر را از جلو فرستادم و دستور دادم در کنار فرات توقف کنند تا فرمان من به آن‌ها برسد؛ تصمیم گرفته‌ام از آب فرات بگذرم و به سوی جمعیتی از شما که در اطراف دجله مسکن گزیده‌اند رهسپار گردم و آن‌ها را با شما به سوی دشمن بسیج کنم و از آن‌ها برای شما و تقویت شما کمک بگیرم» (همان، خطبه ۴۸، ص ۸۷).

۳-۲-۴. حفظ اسرار نظامی

یکی از موضوعات مهمی که نقش بسیار اساسی در تعیین سرنوشت جنگ دارد و اثرات حمله‌ی دشمن را به شدت کاهش می‌دهد «حفظ اسرار نظامی» است؛ زیرا در این صورت، دشمن نمی‌تواند مکان‌های حساس را شناسایی و مورد حمله قرار دهد و تنها به انجام حملات کور بسنده می‌نماید. از این رو، امام علی علیه السلام به فرماندهان لشکرش می‌گوید:

«أَلَا وَإِنَّ لَكُمْ عِنْدِي أَلَّا أَحْتَجِزَ دُونَكُمْ سِرًّا إِلَّا فِي حَرْبٍ»؛ «آگاه باشید! حق شما بر من این است که جز اسرار جنگی، هیچ سری را از شما پنهان نسازم» (همان، نامه ۵۰، ص ۲۴۴).

زیرا اگر بنا شود، همه از اسرار جنگ، اطلاع داشته باشند دیگر نمی‌توان از خطر دشمن در امان بود. لذا بزرگ‌ترین عامل موفقیت نظامی چه در دفاع و چه در تهاجم، حفظ اسرار نظامی است:

«الظَّفْرُ بِالْحَزْمِ وَالْحَزْمُ بِإِجَالَةِ الرَّأْيِ وَالرَّأْيُ بِتَحْصِينِ الْأَسْرَارِ»؛ «پیروزی در پرتو تدبیر و احتیاط است، و تدبیر و احتیاط به تفکر است، و تفکر صحیح به نگهداری اسرار است» (همان، حکمت ۴۸، ص ۴۷۷).

۳-۲-۵. اطاعت‌پذیری نسبت به فرمانده

نظم، هماهنگی، وحدت و یکپارچگی در هر گروهی که به دنبال هدفی هستند لازم و ضروری است و برای مجاهدان و مبارزان در میدان جنگ، ضروری‌تر می‌باشد. نبود هماهنگی میان نیروها در هنگام حمله یا دفاع، ضریب شکست را به شدت بالا برده و تلفات را افزایش می‌دهد. بنابراین، یکی از اموری که می‌تواند آثار ناشی از حملات دشمن را کاهش دهد، توجه به هماهنگی و یکپارچگی است. امام علی علیه السلام درباره‌ی اهمیت وحدت و هماهنگی در میدان جنگ می‌فرماید:

«غُلبَ وَاللَّهِ الْمُتَخَاذِلُونَ»؛ «به خدا سوگند شکست از آن آنانی است که دست از یاری یکدیگر برمی‌دارند» (همان، خطبه ۳۴، ص ۷۸).

این که امام علی علیه السلام به نام جلاله قسم یاد می‌نماید، می‌رساند که ایشان چه اندازه به مسأله‌ی وحدت در میدان جنگ اهمیت قائل هستند. در جای دیگر، پس از جنگ نهروان، هنگام اعزام نیروهایش به سوی لشکر شام می‌فرماید:

«إِنَّهُ لَا غَنَاءَ فِي كَثْرَةِ عَدَدِكُمْ مَعَ قَلْبَةٍ اجْتِمَاعِ قُلُوبِكُمْ»؛ «در کثرت عددتان با کمی اتفاق دل- هایتان سودی نیست» (همان، خطبه ۱۱۹، ص ۱۷۶).

یعنی هر اندازه از نظر کمیت زیاد و عدد بالائی را تشکیل بدهید، ولی متحد، هماهنگ و یکدل نباشید، کاری را از پیش نمی‌برید. در سخنان دیگری، امت اسلامی را از اختلاف و تفرقه نهی می‌فرماید، و آن را سبب افتادن به دام شیطان می‌شمارد:

«يَا كُمْ وَالْفُرْقَةَ فَإِنَّ الشَّاذَّ مِنَ النَّاسِ لِلشَّيْطَانِ كَمَا أَنَّ الشَّاذَّ مِنَ الْغَنَمِ لِيَذَّئِبُ»؛ «از پراکندگی بپرهیزید که «انسان تنها»، بهره شیطان است؛ چنان‌که گوسفند تک رو، طعمه گرگ» (همان، خطبه ۱۲۷، ص ۱۸۴).

برای ایجاد وحدت و هماهنگی میان نیروها، دو اقدام اساسی باید صورت گیرد:

۳-۲-۱. اطاعت و تبعیت از فرمانده

محور وحدت و هماهنگی در میان نیروهای رزمنده، «فرمانده» آن‌هاست، به گونه‌ای که اطاعت و سرپیچی از فرمانده، موجب پیروزی یا شکست در جنگ خواهد شد. هنگامی که اخبار پی در پی به امام علیه السلام می‌رسید که یاران معاویه بر شهرها مسلط شده‌اند و لشکریان امام از رفتن به جهاد سرباز می‌زنند و با رای امام علیه السلام مخالفت می‌نمودند، امام علیه السلام فرمودند:

«وَأَيُّ وَاللَّهِ لَأُظُنُّ أَنَّ هَؤُلَاءِ الْقَوْمِ سَيَدُلُّونَ مِنْكُمْ بِاجْتِمَاعِهِمْ عَلَى بَاطِلِهِمْ وَتَفَرُّقِكُمْ عَنْ حَقِّكُمْ وَبِعَصِيَّتِكُمْ إِمَامَكُمْ فِي الْحَقِّ وَطَاعَتِهِمْ إِمَامَهُمْ فِي الْبَاطِلِ وَبَادَائِهِمُ الْأَمَانَةَ إِلَى صَاحِبِهِمْ وَخِيَانَتِكُمْ وَبِصَلْحِهِمْ فِي بِلَادِهِمْ وَفَسَادِكُمْ»؛ «سوگند به خدا می‌دانستم این‌ها به زودی بر شما مسلط خواهند شد، زیرا آنان در یاری از باطل‌شان متحدند، و شما در راه حق متفرقید، شما به نافرمانی از پیشوای خود در مسیر حق برخاسته‌اید ولی آن‌ها در باطل خود از پیشوای خویش اطاعت می‌کنند، آن‌ها نسبت به رهبر خود ادای امانت می‌کنند و شما خیانت، آن‌ها در شهرهای خود به اصلاح مشغولند و شما به فساد» (همان، خطبه ۲۵، ص ۶۷).

از این رو، بر همه‌ی نیروها لازم است از فرماندهی خویش اطاعت‌پذیری داشته باشند و هیچ‌گاه نباید از اوامر و نواهی او سرپیچی نمایند. با توجه به این موضوع و از این باب می‌توان گفت اطاعت از فرمانده، در نظام اسلامی لازم و ضروری است، به‌ویژه در میدان جنگ و صحنه‌ی نبرد، که کوچک‌ترین سستی و اهمال، بزرگ‌ترین زیان‌ها و خسارات را به‌بار خواهد آورد. در همین زمینه، امام علی علیه السلام هنگامی که مالک اشتر را به‌عنوان فرمانده فرستاد، خطاب به دو نفر از سران لشکرش، زیاد ابن نصر و شریح ابن هانی نوشت:

«وَقَدْ أَمَرْتُ عَلَيْكُمْ وَعَلَى مَنْ فِي حَيْثُ كَمَا مَالِكُ بْنُ الْحَارِثِ الْأَشْطَرِ فَاسْمَعُوا لَهُ وَأَطِيعُوا وَاجْعَلُوهُ دِرْعًا وَمِجَنَّا»؛ «مالک بن حارث اشتر را بر شما دو نفر و کسانی که تحت فرمان شما هستند فرمانروا کردم، دستورش را بشنوید و از او اطاعت کنید، و او را زره و سپر خویش قرار دهید» (همان، نامه ۱۳، ص ۳۷۲).

امام خمینی رحمت الله علیه نیز در این باره می‌فرماید: «اطاعت از فرماندهان لازم است و تخلف از آن جرم» (امام خمینی، ج ۱۳/۵۴۲). گو این که در صورت سرپیچی از فرمانده، شکست قابل پیش‌بینی است،^۱ همان گونه که امام علی علیه السلام، سهل انگاری و نافرمانی لشکریانش را در جنگ با معاویه توییح و سرزنش کرده و پیش‌بینی می‌نماید که لشکریان باطل بر شما غالب و پیروز خواهند شد؛ البته، نه به جهت این که آن‌ها بر حق می‌باشند بلکه به خاطر این که آن‌ها در راه منحرف‌شان مطیع و فرمانبر فرمانده‌شان هستند و این در حالی است که «شما در برابر حق، کند و سست هستید» (امام علی علیه السلام، خطبه ۹۷، ص ۱۴۱).

با توجه به نقش مهمی که فرمانده دارد لازم است در انتخاب فرمانده، دقت کافی و ارزیابی لازم صورت گیرد. فرمانده مناسب از نظر امام علی علیه السلام، کسی است که:

- نسبت به خداوند، پیامبر و پیشوایت خیر خواه‌تر، پاک دامن‌تر و بردبارتر از سایر سپاهیان باشد.
  - دیرتر به خشم آید و زودتر عذر دیگران را بپذیرد و پوزش پذیرتر باشد.
  - نسبت به ناتوانان، مهربان و در برابر زورمندان گردن فراز باشد.
  - درشتی دیگران، او را به ستم نکشاند و ضعف جسمانی، او را از انجام کار ناتوان نسازد.
  - در کمک به سپاهیان، مواسات را رعایت نماید، و از توانگری خود به آنان احسان کند به اندازه‌ای که بتواند سپاهیان و خانواده‌های آنان را اداره نماید، تا اندیشه آنان در جنگ با دشمن، یک اندیشه باشد؛ یعنی، جهاد با دشمن (همان، نامه ۵۳، ص ۴۳۳).
  - شجاع باشد (همان، خطبه ۱۲۴، ص ۱۸۰).
  - در تصمیم‌گیری‌های خویش با چند شخص لایق و شایسته، مشورت نماید؛ زیرا، انسان دچار سهو و نسیان و غفلت می‌شود. ولی اگر همین تصمیم با مشورت چند شخص شایسته و لایق گرفته شود، احتمال اشتباه بسیار پایین می‌آید. قرآن خطاب به پیامبر که معصوم و کامل‌ترین انسان روی زمین است، می‌فرماید:
- «وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ»؛ «و در کار [جنگ] با ایشان مشورت نما، و [پس از مشورت] اگر تصمیم گرفتی بخدا اعتماد کن» (آل عمران/۱۵۹).

حضرت علی علیه السلام نیز در جمله‌ای به فرماندهانش اطمینان می‌دهد که کارهای مربوط به جنگ را بدون مشورت و نظرخواهی از آن‌ها انجام نمی‌دهد:

^۱. شکست پس از پیروزی اولیه در جنگ احد، نتیجه تمرد از فرماندهی بوده است (نگرشی بر جنگ‌های صدر اسلام از دیدگاه قرآن، ص ۸۰).

«وَأَطِوِي دُونَكُمْ أَمْرًا إِنَّا فِي حُكْمٍ»؛ «و در اموری که پیش می‌آید کاری بدون مشورت شما

انجام ندهم، جز حکم الهی» (همان، نامه ۵۰، ص ۴۲۴).

۳-۲-۵. تقسیم کار و تعیین وظایف

دومین اقدامی که هماهنگی و یکپارچگی میان نیروها را ایجاد و تقویت می‌نماید، «تقسیم کار و تعیین وظایف» نیروهای رزمنده است. اگر هنگام حمله و زمان آغاز یورش بر دشمن، نظم و گروه-بندی وجود نداشته باشد، و تاکتیک و اصول جنگی رعایت نشود، و هر کس به دلخواه و طبق سلیقه‌ی خود و از هر طرف که بخواهد هجوم و حمله را بدون هماهنگی شروع نماید، غیر از سردرگمی و دادن تلفات، چیز دیگری نصیب‌شان نمی‌گردد. امام علیه السلام با اشاره به این مطلب می-فرماید:

«فَقَدِّمُوا الدَّارِعَ وَآخِرُوا الْحَاسِرَ»؛ «آن‌ها را که زره به تن دارند پیشاپیش قرار دهید و آن‌ها

که زره ندارند پشت سر آن‌ها قرار گیرند» (همان، خطبه ۱۲۴، ص ۱۸۰).

۳-۲-۶ آموزش و تمرین

یکی دیگر از عواملی که آثار حملات دشمن را به شدت کاهش می‌دهد، «آموزش نیروها، تمرین و آزمایش ادوات جنگی و آموخته‌های نظامی» است تا بتوان در زمان حمله یا دفاع، در کم‌ترین زمان ممکن، با عملی ساختن تاکتیک‌های نظامی، حملات دشمن را دفع کرد. امام علیه السلام به این مطلب بسیار عنایت داشته و همیشه اصحاب و یارانش را به رعایت تاکتیک‌های رزمی، سفارش و توصیه می‌فرمود و «چگونه جنگیدن» را به آن‌ها می‌آموخت:

«مَعَاشِرَ الْمُسْلِمِينَ اسْتَشْعِرُوا الْخَشْيَةَ وَتَجَلَّبَبُوا السَّكِينَةَ وَعَضُّوا عَلَى النَّوَاجِذِ فَإِنَّهُ أَنْبَى لِسُيُوفٍ عَنِ الْهَامِ وَأَكْمَلُوا اللَّامَةَ وَقَلَّبُوا السُّيُوفَ فِي أَغْمَادِهَا قَبْلَ سَلِّهَا وَالْحَطُّوَ الْخَزَرَ وَاطْعَنُوا الشَّرَرَ وَنَافِحُوا بِالظُّبِيِّ وَصَلُّوا السُّيُوفَ بِالْحَطِّطِ»؛ «ای گروه مسلمانان، لباس زیرین را ترس خدا، و لباس رویین را آرامش و خونسردی قرار دهید. دندان‌ها را بر هم بفشارید تا مقاومت شما در برابر ضربات شمشیر دشمن بیش‌تر گردد، زره نبرد خود را کامل کنید، پیش از آن‌که شمشیر را از غلاف بیرون کشید چند بار تکان دهید، با گوشه چشم به دشمن بنگرید و ضربت را از چپ و راست فرود آورید، و با تیزی شمشیر بزنید، و با گام برداشتن به پیش، شمشیر را به دشمن برسانید» (همان، خطبه ۶۶ ص ۹۷).

و امام علیه السلام در خطبه دیگر در رابطه با تاکتیک‌های جنگی چنین بیان می‌دارد:

«وَأَنْتَوُوا فِي أَطْرَافِ الرَّمَاحِ فَإِنَّهُ أَمُورٌ لِلنَّاسِئَةِ وَغَضُوا الْأَبْصَارَ فَإِنَّهُ أَرْبَطُ لِلْجَاشِ وَأَسْكَنُ لِلْقُلُوبِ وَأَمِيتُوا الْأَصْوَاتَ فَإِنَّهُ أَطْرَدُ لِلْفِشْلِ»؛ «در برابر نیزه‌های دشمن، بیج و خم به خود دهید که نیزه‌ها را می‌لغزاند و کم‌تر به هدف اصابت می‌کند، چشم‌ها را فرو خوابانید و خیره نگاه نکنید، که بر دلبری شما می‌افزاید. و دل را آرام می‌کند، صداها را آهسته و خاموش سازید که سستی را می‌زداید» (همان، خطبه ۱۲۴، ص ۱۸۰).

۳-۲-۷. محافظت و دفاع از نیروهای ضعیف‌تر و زخمی‌ها

لازم است که از نیروهای ضعیف و زخمی، محافظت و دفاع شود تا از این طریق، تلفات انسانی کاهش یابد. از این رو، امام علیه السلام به نیروهای رزمنده سفارش نموده‌اند:

«وَأَيُّ أَمْرٍ مِنْكُمْ أَحْسَنُ مِنْ نَفْسِهِ رَبَّاطَةً جَاشَ عِنْدَ اللَّقَاءِ وَرَأَى مِنْ أَحَدٍ مِنْ إِخْوَانِهِ فَشَلَّا فَلْيَدْبُ عَنْ أَحْيِهِ بِفَضْلِ نَجْدَتِهِ الَّتِي فَضَّلَ بِهَا عَلَيْهِ كَمَا يَدْبُ عَنْ نَفْسِهِ»؛ «هر کدام از شما که در صحنه جنگ قوت قلب را در خویش احساس کرد، و برادرش را سست و ترسو یافت به شکرانه این برتری و شجاعت که به او بخشیده شده، از وی دفاع کند، همان‌گونه که از خویشتن دفاع می‌کند» (همان، خطبه ۱۲۳، ص ۱۸۰).

و نیز آن حضرت علیه السلام، درباره کمک کردن به زخمی‌ها می‌فرماید:

«إِذَا رَأَيْتُمْ مِنْ إِخْوَانِكُمُ الْمَجْرُوحَ وَمَنْ قَدْ نَكَلَ بِهِ أَوْ مَنْ قَدْ طَمَعَ عَدُوُّكُمْ فِيهِ فَقُوهُ بِأَنْفُسِكُمْ»؛ «اگر در معرکه جنگ و میدان مبارزه دیدید از برادرانتان مجروح شده یا آسیب دیده یا دشمن در او طمع بسته با جان خود تقویتش کنید» (به نقل از کلینی، ۱۴۰۷ه.ق: ج ۴۲/۵).

ولی باید توجه داشت که این سفارش امام علیه السلام به این معنی نیست که اگر خطری متوجه شما نیز باشد، یا حتی در حین نبرد و گیرودار جنگ با دشمن اگر دیدی دیگری نیاز و احتیاج به کمک شما دارد، سنگر را رها کنی و به داد و همکاری وی بشتابی که با این عمل و اقدام، علاوه بر این که یک سنگر را از دست داده‌ای، آتش و حمله‌ی دو سنگر یا دو فرد را متوجه خود و برادرت در یک موضع نموده‌ای، که نفعش بیش‌تر عاید دشمن خواهد گشت. امام علیه السلام در خطبه دیگر هنگام بیان تاکتیک‌های جنگی برای یارانش این مطلب را بیان می‌دارد:

«أَجْزَأُ أَمْرُ قِرْنَهُ وَآسَى أَحَاهُ بِنَفْسِهِ وَ لَمْ يَكِلْ قِرْنَهُ إِلَّا إِلَى أَحْيِهِ فَيَجْتَمِعَ عَلَيْهِ قِرْنُهُ وَ قِرْنُ أَحْيِهِ»؛ «هر کس باید در برابر حریف خویش بایستد و [پس از مغلوب کردن او] برادر هم‌رزمش را یاری کند و حریف خود را به او وامگذارد که او در برابر دو حریف قرار گیرد: حریف خودش و حریف برادرش» (امام علی علیه السلام، خطبه ۱۲۴، ص ۱۸۱).

یعنی با از پا در آوردن دشمن و خاطر جمع شدن از یک سنگر و یک سو، به سراغ دشمن دیگر بشتابید؛ نه این که، عجله کرده و خود را با چند نفر درگیر نمایید و یا این که، دشمن خود را نادیده گرفته، رها کنید و متوجه دشمن هم‌رزم‌تان شوید (شفائی، بی تا: ۵۳).

۳-۲-۸. عقب‌نشینی تاکتیکی

هر عمل و کاری که خلاف شرع و مخالف قانون نباشد، و در پیشرفت جنگ نقش داشته و مؤثر باشد، نه تنها اشکال و مانع ندارد؛ بلکه انجامش لازم و ضروری است. یکی از این گونه اعمال، اقدام به «عقب‌نشینی تاکتیکی» است که هنگام لزوم صلاح‌دید برای مدتی از موضع خود به عقب برمی‌گردد و برای فرصت کوتاهی از جایش دست می‌کشد، و با این اقدام، دشمن را به طمع انداخته و آنان را از سنگرهاشان خارج می‌کند و در فرصت مناسب، اقدام لازم و به موقع را انجام می‌دهد. امام علیه السلام ضمن سفارش به استفاده از این شیوه و تاکتیک، می‌فرماید:

«لَا تَشْتَدَنَّ عَلَيكُمْ فِرَّةٌ بَعْدَهَا كَرَّةٌ وَلَا جَوْلَةٌ بَعْدَهَا حَمَلَةٌ وَأَعْطُوا السُّيُوفَ حُقُوقَهَا وَ

[وَطَّنُوا] وَطَّنُوا لِلْجُنُوبِ مَصَارِعَهَا»؛ «از گریز و عقب‌نشینی که در پی آن بازگشت، و از شکستی که پیامدش هجوم و حمله‌ای به دشمن است، ناراحت نشوید و بر شما ناگوار نیاید. حق شمشیرها را ادا کنید و پهلوهای دشمن را بر زمین برسانید و به خاک مذلت بیافکنید» (امام علی- علیه‌السلام، نامه ۱۶، ص ۳۷۴).

قرآن کریم نیز، وقتی که رزمندگان سلحشور و جان برکف اسلام را از رها نمودن سنگر و فرار از میدان رزم منع می‌دارد، عقب‌نشینی تاکتیکی را استثناء می‌نماید:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا زَحَفًا فَلَا تُولُوهُمُ الْاُدْبَارَ * وَمَنْ يُولُوهُمْ يَوْمَئِذٍ دُبُرَهُ إِلَّا مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ أَوْ مُتَحَيِّزًا إِلَىٰ فِتْنَةٍ فَقَدْ بَاءَ بِغَضَبٍ مِّنَ اللَّهِ وَمَأْوَاهُ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ»؛ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، هنگامی که با کافران در میدان جهاد روبرو شدید به آنها پشت مکنید و فرار اختیار ننمائید. کسانی که به هنگام مبارزه با دشمن، به آنها پشت کنند گرفتار غضب پروردگار خواهد شد؛ مگر در صورتی که هدف از کناره‌گیری از میدان، برای انتخاب یک روش جنگی و یا به قصد پیوستن به گروهی از مسلمانان و حمله مجدد بوده باشد» (انفال / ۱۵ و ۱۶).

البته باید توجه داشت که از این تاکتیک، دشمن نیز ممکن است استفاده کند؛ به همین دلیل، به هنگام عقب‌نشینی دشمن و یا پیشنهاد صلح از طرف آن، باید مراقب بود و تمام تحرکات دشمن را زیر نظر داشت تا از غافلگیری جلوگیری شود. امام علی علیه السلام در این باره به مالک اشتر هشدار داده و می‌فرماید:

«وَلَكِنَّ الْحَذَرَ كُلَّ الْحَذَرِ مِنْ عَدُوِّكَ بَعْدَ صَلَاحِهِ فَإِنَّ الْعَدُوَّ رَبَّمَا قَارَبَ لِيَتَعَقَلَ فَخُذْ بِالْحَزْمِ وَآتِهِمْ فِي ذَلِكَ حُسْنَ الظَّنِّ»؛ «ولی پس از صلح به کلی از دشمن حذر کن، چه بسا که دشمن برای غافلگیر کردن تن به صلح دهد. در این زمینه طریق احتیاط گیر، و به راه خوش گمانی قدم مگذار» (امام علی علیه السلام، نامه ۵۳، ص ۴۴۲).

۴. نتیجه‌گیری

با پذیرش واقعیت جنگ به‌عنوان یک پدیده‌ی پایدار تاریخی و تکلیفی شرعی، لازم است جهت حفظ سرمایه‌های ملی و منابع حیاتی کشور در مقابل حملات سیاسی، نظامی، اقتصادی، فرهنگی و سایبری، تدابیری اتخاذ گردد که به آن «توانایی‌های دفاعی» گفته می‌شود. دفاع غیر عامل، به مجموعه اقداماتی اطلاق می‌گردد که مستلزم بکارگیری جنگ‌افزار و تسلیحات نیست و با اجرای آن می‌توان از وارد شدن خسارات مالی به تجهیزات و تأسیسات حیاتی، حساس و مهم نظامی و غیر نظامی و همچنین تلفات انسانی، جلوگیری کرد و یا میزان خسارات و تلفات ناشی از حملات و بمباران‌های دشمن را به حداقل ممکن کاهش داد.

با تحقیق و بررسی در جنگ‌هایی که امام علی علیه السلام انجام دادند، به دست آمد که اصول پدافند غیرعامل که امام علی علیه السلام در جنگ‌های خویش از آن بهره برده است عبارتند از: تبیین هدف جهاد، تقویت روحیه شهادت طلبی، تضعیف روانی نیروی دشمن، انتخاب موضع جنگی مناسب، رصد کردن فعالیت دشمن و اعلام خطر، تعیین نیروهای ذخیره و احتیاط، حفظ اسرار نظامی، اطاعت‌پذیری نسبت به فرمانده، آموزش و تمرین، محافظت و دفاع از نیروهای ضعیف‌تر و زخمی‌ها، عقب‌نشینی تاکتیکی.

منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

شریف الرضی، محمد بن حسین (۱۳۷۹ ش.). ترجمه و شرح نهج البلاغه (فیض الإسلام). تهران: مؤسسه چاپ و نشر تألیفات فیض الإسلام.

شریف الرضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴ ق.). نهج البلاغه (للصبحی صالح). قم: هجرت.

شریف الرضی، محمد بن حسین (۱۳۷۹ ش.). نهج البلاغه. ترجمه دشتی، قم: مشهور.

شریف الرضی، محمد بن حسین (۱۳۷۸ ش.). نهج البلاغه. ترجمه شهیدی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

شریف الرضی، محمد بن حسین (۱۳۸۶ ش.). نهج البلاغه. ترجمه انصاریان، تهران: پیام آزادی.

جعفرزاده، علی (۱۳۸۱ ش.). نگرشی بر جنگ‌های صدر اسلام از دیدگاه قرآن. قم: کشف الغطاء.

سبحانی، جعفر (۱۳۸۵ ش.). فروغ ابدیت. ج ۱، قم: بوستان کتاب.

شفائی، حسین (بی تا). جنگ و جهاد در نهج البلاغه. اصفهان: ناشر دیجیتالی: مرکز تحقیقات دیجیتالی

قائمیه. آدرس دسترسی www.ghaemiyeh.com

کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق (۱۴۰۷ ق.). الکافی. تهران: دار الکتب الإسلامیه.

موحدی نیا، جعفر (۱۳۸۵ ش.). مفاهیم نظری و عملی دفاع غیرعامل. تهران: ستاد مشترک سپاه پاسداران

انقلاب اسلامی.

موسوی خمینی، روح الله (بی تا). صحیفه امام ره. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی ره.

Research Article

Passive defense in Imam Ali's military measures with emphasis on Nahj al-Balaghah

Mehdi Jafarzadeh¹ and Ali Jafarzadeh²

Date of received: 2021/09/06

Date of Accept: 2021/09/27

Abstract

Passive defense refers to a set of measures that do not require the use of weapons and ammunition and by implementing it, it is possible to prevent financial damage to vital, sensitive and important military and civilian equipment and facilities, as well as human casualties or reduce the amount of damage and casualties caused by enemy attacks and bombings to a minimum. The history of applying the principles of passive defense dates back to primitive humans. In this study, it was found that the principles of passive defense that Imam Ali (as) has used in his wars are: explaining the purpose of jihad, strengthening the spirit of martyrdom, weakening the enemy's psychological strength, choosing the appropriate combat position, monitoring enemy activity and Warning, determining reserve and precautionary forces, maintaining military secrets, obedience to the commander, training, protecting and defending the weaker and wounded, tactical retreat.

Keywords: *passive defense, passive defence, military measures of Imam PBUH, war position, principles of passive defense, Nahj al-Balaghah.*

Citation (APA 6th ed. / APSA)

Jafarzadeh, Mehdi; Jafarzadeh, Ali (2022). "Passive defense in Imam Ali's military measures with emphasis on Nahj al-Balaghah". *Quarterly Journal of Research in History, Politics and Media*. Vol. 4, Num. 4, S.No. 16, pp. 37 - 56.

---

¹. PhD student in Theology, Department of Theology and Islamic Sciences, Faculty of Islamic Sciences and Education, Quran and Hadith University of Qom. (Responsible author) Email: Jafarzadeh2160@gmail.com.

². Assistant Professor, Department of Islamic Education, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Qom, Iran. Email: alii_jafarzadeh1380@gmail.com

Copyright © 2010, KSSI (Karimeh Strategic Studies Institute Of Shiraz). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material.

References

The Holy Quran

Nahjolbalaqu

Sharif Al-Radi, Mohammad Ibn Hussein (1379 AH), translation and explanation of *Nahj al-Balaghah (Fayz al-Islam)*, Tehran, Fayd al-Islam Publishing House. (in Persian)

Sharif al-Radhi, Muhammad ibn Husayn (1414 AH), *Nahj al-Balaghah (for the righteous morning)*, Qom, Hijrat. (in Persian)

Sharif al-Radhi, Muhammad ibn Husayn (1379), *Nahj al-Balaghah / Dashti translation*, Qom, famous. . (in Persian)

Sharif Al-Radi, Mohammad Ibn Hussein (1378), *Nahj al-Balaghah / Shahid translation*, Tehran, Scientific and Cultural Publishing Company. (in Persian)

Sharif Al-Radhi, Mohammad Ibn Hussein (2007), *Nahj al-Balaghah / Ansarian translation*, Tehran, Payam Azadi. (in Persian)

Jafarzadeh, Ali (2002), *A view on the wars of the beginning of Islam from the perspective of the Quran*, Qom, Kashf al-Ghatta '. (in Persian)

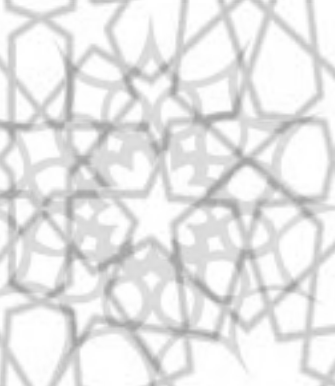
Sobhani, Jafar (2006), *Forough Eternity, Volume 1*, Qom, Book Garden. (in Persian)

Shafaei, Hussein (Bita), *War and Jihad in Nahj al-Balagheh*, Isfahan, Digital Publisher: Ghaemieh Digital Research Center. Access address www.ghaemiyeh.com. (in Persian)

Klini, Muhammad ibn Ya'qub ibn Ishaq (1407 AH), *Al-Kafi*, Tehran, Dar al-Kitab al-Islamiya. (in Persian)

Movahedinia, Jafar (2006), *Theoretical and Practical Concepts of Passive Defense*, Tehran, Joint Staff of the Islamic Revolutionary Guard Corps. (in Persian)

Mousavi Khomeini, Ruhollah (Bita), *Sahifa Imam*, Tehran, Institute for Organizing and Publishing the Works of Imam Khomeini. (in Persian)

سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

فصلنامه علمی و تخصصی
مطالعات اسلامی

۴